

PROBLEM ŚRODOWISKA KULTUROWEGO WSI W PROCESIE PRZEKSZTAŁCANIA
OBSZARÓW WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE REGIONU GDAŃSKIEGO

Andrzej Baranowski

Zakład Planowania Przestrzennego

Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Gdańskiej

Istnieją wartości tak nierozłącznie związane z codziennym życiem, że dopiero zagrożenie utraty tych wartości wyzwała świadomość ich istnienia. W podobnej sytuacji znajduje się środowisko kulturowe wsi, które jako pewien zbiór wartości społecznych, obyczajowych, historycznych, architektoniczno-krajobrazowych, lub szerzej - przestrzennych pozostawało - jeśli nie liczyć garstki specjalistów - na marginesie zainteresowań badaczy, planistów i projektantów tak długo, dopóki nie zaczęto dostrzegać alarmujących symptomów jego naruszenia i groźby zagłady.

Dziś zdajemy już sobie sprawę - choć nie dość powszechnie - ile popełniono błędów w polityce społecznej, gospodarczej, a także w gospodarce przestrzennej, ignorując lub nie doceniając wartości składających się na treść pojęcia środowiska kulturowego wsi. Uświadamiamy sobie zarazem, jak skromna i często spóźniona jest nasza wiedza o jego ochronie i racjonalnym kształtowaniu.

Koncentrując uwagę na aspektach przestrzennych środowiska kulturowego wsi, można znaleźć wiele cech nadających temu środowisku miejscowe i regionalne zróżnicowanie, wymienić tu można zarówno

typy budynków, charakter i skalę zabudowy, typy fizjonomiczne układów osadniczych, jak i rodzaj oraz skalę powiązań krajobrazowych. Gdyby jednak podjąć próbę znalezienia cechy wspólnej, stanowiącej o specyfice środowiska kulturowego wsi w zestawieniu ze środowiskiem miejskim, należałoby na plan pierwszy wysunąć jedną: organiczny związek środowiska kulturowego wsi ze środowiskiem przyrodniczym. Związek ten ma charakter wielopłaszczyznowej współzależności, wykraczającej zresztą poza najłatwiej uchwytnie relacje przestrzenne typu krajobrazowego. Stąd wydaje się uzasadnione twierdzenie, że najpoważniejsze zagrożenie środowiska kulturowego wsi stanowi naruszenie jego związków ze środowiskiem przyrodniczym.

Przykładem, potwierdzającym ten pogląd, a zarazem pozwalającym śledzić proces zmian środowiska kulturowego wsi w wysoce zaawansowanym stadium, jest region gdański. Region ten, rozumiany tu w ujęciu funkcjonalnym, uwzględniającym zasięg jego rzeczywistych powiązań funkcjonalno-przestrzennych, odznacza się silnym zróżnicowaniem poziomu i warunków rozwoju jego obszarów wiejskich i jednocześnie dużą intensywnością procesów ich przeobrażeń. Zróżnicowanie to wynika zarówno z odmienności warunków agroekologicznych i związanych z nimi różnic w dotychczas osiągniętym poziomie rozwoju ekonomicznego i zagospodarowania przestrzennego poszczególnych obszarów regionu, jak i ze skomplikowanej sytuacji demograficznej, i wreszcie z pojawienia się szeregu nowych funkcji, stanowiących czynniki różnokierunkowych przekształceń obszarów wiejskich.

Najbardziej uchwytnie objawy tych przekształceń to, rzecz jasna, zmiany przestrzenne obejmujące nie tylko zabudowę, kompozycję całych układów osadniczych, ale i rozległe przeobrażenia krajobrazu, zwłaszcza w podmiejskiej strefie aglomeracji gdańskiej i w rejonach masowej rekreacji. Towarzyszą im nie tak spektakularne, choć nie-

mniej ważne zjawiska demograficzne i społeczne: masowe migracje ludności, rozpadanie się homogenicznych społeczności wiejskich, zmiany postaw i wzorców zachowań ludności wiejskiej związane niekiedy z zanikiem związku z tradycyjnym wiejskim środowiskiem kulturowym.

Przyczyny wywołujące te zmiany są przynajmniej w ogólnym zarysie znane. Należą do nich w pierwszym rzędzie przeobrażenia strukturalne rolnictwa regionu, obejmujące zarówno przekształcenia społeczno-gospodarcze, jak i sferę organizacji produkcji oraz postępu naukowego i technicznego. Pojawiła się także grupa przyczyn zewnętrznych, do której zaliczyć trzeba procesy urbanizacji i industrializacji oraz żywiołowy proces rozwoju masowej rekreacji; dynamika tych procesów w regionie gdańskim jest wyższa od przeciętnej krajowej, co wynika z szeregu szczególnie korzystnych obiektywnych warunków rozwoju tych procesów /np. gospodarka morska i walory rekreacyjne/.

Znacznie mniej od przyczyn przeobrażeń obszarów wiejskich regionu rozpoznane są ich wzajemne powiązania, mechanizmy przyczynowo-skutkowe, a przede wszystkim tendencje dalszego przebiegu zaobserwowanych procesów, których znajomość jest niezbędnym punktem wyjścia dla racjonalnego prognozowania i planowania.

Przykładem może być rolnictwo, którego obecny stan i dotychczasowe kierunki rozwoju zaczynają budzić - obok zasłużonych ocen pozytywnych - wiele kontrowersji w obliczu niewątpliwych, wywoływanych przez współczesną gospodarkę rolną /chemizacja rolnictwa, kompleks problemów gospodarki wodnej, ściekowej i współczesnych technologii produkcji zwierzęcej/ szkodliwych skutków środowiskowych. Te uboczne następstwa intensyfikacji rolnictwa nie tylko stwarzają sytuacje konfliktowe z innymi funkcjami obszarów wiejskich,

ale niekiedy zagrażają podstawom samej gospodarki rolnej, zarówno pod względem przyrodniczym, jak i ekonomicznym. Stajemy, jak należy sądzić, wobec konieczności przewartościowania wielu poglądów na temat wyboru najważniejszych nie tylko od strony techniczno-ekonomicznej, ale także i ekologicznej sposobów zagospodarowania obszarów wiejskich regionu. Wybór ten zarazem wyznaczać będzie w poważnym stopniu warunki istnienia i przekształceń wiejskiego środowiska kulturowego tych obszarów.

Obserwacja dotychczasowego przebiegu procesów urbanizacji i industrializacji regionu gdańskiego skłania również do postawienia szeregu pytań. Czy dotychczasowy przebieg procesu urbanizacji regionu można uznać za najlepszą w istniejących warunkach drogę kształtowania środowiska człowieka? Jakie są - jeśli w ogóle istnieją - inne możliwości sterowania przebiegiem tego procesu? Wydaje się, że w poszukiwaniu odpowiedzi na te pytania należy zwrócić uwagę na nowe zjawisko, stanowiące specyficzny przejaw procesu urbanizacji, polegające na przejmowaniu przez osadnictwo wiejskie obrzeża aglomeracji gdańskiej funkcji jej zaplecza mieszkaniowego. Zjawisko to było dotąd rezultatem migracji ludności wiejskiej z obszarów peryferyjnych w pobliże aglomeracji; istotnym novum jest tu zjawisko migracji odśrodkowej - z miasta w środowisko wiejskie, wywoływane rosnącym wyobrażeniem o wyższości tego ostatniego nad warunkami życia w środowisku miejskim. Zjawisko to, określane mianem procesu ruralizacji lub rurbanizacji, może stanowić - jeśli zważyć jego rozmiary w krajach o wysokim poziomie urbanizacji - szczególnie istotny czynnik przekształceń środowiska kulturowego wsi znacznych obszarów regionu gdańskiego.

Najbardziej dramatyczne konflikty przestrzenne w regionie gdańskim pociąga za sobą rozwój przemysłu, żeby wymienić choćby eks-

pansję wschodniej dzielnicy przemysłowej aglomeracji gdańskiej na niezwykle cenny zarówno pod względem warunków agroekologicznych, jak i środowiska kulturowego obszar Żuław Wiślanych. Zagrożenie środowiska przyrodniczego i kulturowego regionu ze strony przemysłu będzie wzrastać, jeśli jego rozwojowi nie będzie towarzyszyć gruntowna reorientacja poglądów na rachunek ekonomiczny inwestycji przemysłowych /m.in. konieczność uwzględnienia kosztu skutecznego systemu ochrony środowiska/, na politykę gospodarki terenowej i kierunki rozwoju technologii produkcji.

Dotychczasowy trend dynamicznego rozwoju rekreacji w regionie, zwłaszcza w pasie nadmorskim i na obszarze Pojezierza Kaszubskiego, będzie się zapewne utrzymywać, powodując narastanie sytuacji konfliktowych z innymi funkcjami, a przede wszystkim ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym wsi. Na szczególną uwagę zasługiwac tu winny, jak się wydaje, następujące zagadnienia:

- problem hierarchii zaspokajania potrzeb rekreacyjnych w warunkach nakładania się różnych rodzajów i typów wypoczynku, i ograniczonej pojemności rekreacyjnej regionu;

- zjawisko tzw. drugiego domu, najbardziej żywiołowe i trudne do opanowania;

- problem standardu zagospodarowania rekreacyjnego /dotychczasowe substandardowe formy zabudowy i urządzenia terenów zwielokrotniają negatywne skutki środowiskowe masowej rekreacji/.

Omówione wyżej czynniki przekształceń obszarów wiejskich występując zazwyczaj w zespołach, nasilają proces zmian. Tego rodzaju sytuacja jest szczególnie charakterystyczna dla regionu gdańskiego, w którym na wielu obszarach występuje konflikt funkcji.

Wydaje się, że nie można pominąć tu jeszcze jednego zjawiska, właściwego zwłaszcza regionom szybko urbanizującym się; trakto-

wania obszarów wiejskich jako względnie łatwo dostępnego zaplecza rozwojowego. Konsekwencją jest nieprzemyślana ekspansja terytorialna /tylko częściowo hamowana przez ustawę o ochronie użytków rolnych/ i prowizoryczne, substandardowe zagospodarowanie przestrzenne stwarzające łącznie swego rodzaju strefę śmietniska krajobrazowego na obrzeżach układów zurbanizowanych. Jest to między innymi rezultat funkcjonowania stereotypu przyjmującego hasło rzekomo ekstensywnego charakteru zagospodarowania obszarów wiejskich jako uzasadnienie ekspansji i ich substandardowego zagospodarowania przestrzennego.

Nie ulega wątpliwości, że działanie wspomnianych czynników wywołuje głębokie, zazwyczaj nieodwracalne zmiany w środowisku kulturowym wsi. Ale nie sam fakt zmian jest źródłem zagrożenia, bowiem środowisko kulturowe wsi nawarstwiało się i zmieniało w sposób ciągły wraz z procesami rozwoju społeczno-gospodarczego.

Rzeczywiste jego zagrożenie, to nieznanne dotąd tempo i skala przeobrażeń wymykających się kontroli, oraz brak skutecznej polityki przestrzennej zdolnej przetworzyć te zmiany w racjonalny proces zagospodarowania przestrzennego. W rezultacie ulega zachwianiu jedna z istotnych funkcji społecznych wiejskiego środowiska kulturowego: kształtowanie poczucia identyfikacji jednostki i społeczności z określonym miejscem i zespołem wartości przez to środowisko reprezentowanych oraz świadomości ciągłości tego związku.

Dynamiczny charakter środowiska kulturowego wsi zmusza do postawienia pytania, co właściwie usiłujemy ratować mówiąc o potrzebie ochrony tego środowiska i jakie kierunki działania byłyby tu najważniejsze. Odpowiedzi należy, jak sędzę, szukać w funkcji, jaką we współczesnym społeczeństwie może i powinno spełniać środowisko kulturowe wsi. Trzeba tu wyraźnie stwierdzić, że znaczenie owej funk-

cji kształtowania i podtrzymywania ciągłości związków społecznych i kulturowych osadzonych w konkretnym środowisku geograficznym nie tylko nie straciło aktualności, lecz wręcz przeciwnie, urasta do rangi poważnego problemu społecznego. Nie może bowiem być mowy o jakimkolwiek rozwoju społecznym w oderwaniu od podłoża, jakim jest środowisko kulturowe.

W tym świetle ratowanie środowiska kulturowego wsi nabiera nowego wymiaru: chodzi nie tylko o ochronę i zachowanie najwartościowszych zasobów i reliktyw tego środowiska, lecz także o utrzymanie ciągłości środowiska kulturowego wsi w procesie nieuniknionych jego przekształceń. Oba te kierunki działania, mające charakter komplementarny, winny być realizowane przez racjonalne zagospodarowanie przestrzenne.

Ważną funkcją środowiska kulturowego wsi staje się obecnie w świadomości społecznej jego specyficzna cecha przestrzenna: związek ze środowiskiem przyrodniczym. Istotnym kierunkiem działań w dziedzinie zagospodarowania przestrzennego staje się zachowanie harmonijnego powiązania środowiska kulturowego wsi ze środowiskiem przyrodniczym.

Opisane przekształcenia obszarów wiejskich regionu gdańskiego prowadzą w większości przypadków do deformacji środowiska kulturowego wsi. Jednakże ich obserwacja wskazuje, że w znacznej mierze ich niekorzystne działanie jest rezultatem żywiołowego przebiegu wyzwolonych przez nie procesów przekształceń, nieopanowanych przez żaden system kontroli, oraz nieracjonalnej, mało skutecznej gospodarki przestrzennej, a nie obiektywnych konieczności. Strategia działań w zakresie zagospodarowania obszarów wiejskich regionu winna zatem zmierzać w dwóch kierunkach:

- dążenia do uzyskania kontroli nad dotychczas w znacznej mierze żywiołowymi procesami przekształceń, co jest niezbędnym warunkiem prowadzenia świadomej, ukierunkowanej gospodarki przestrzennej;

- wykorzystania tych cech procesów przekształceń obszarów wiejskich, które w określonych warunkach sprzyjać mogą realizacji zasad ochrony i zachowania ciągłości środowiska kulturowego wsi regionu.

Nie usiłując budować tu kompleksowego programu ochrony środowiska kulturowego wsi regionu gdańskiego, warto zwrócić jednak uwagę na niektóre kierunki badań i działań praktycznych, wynikających z analizy tendencji rysujących się w procesach przekształceń obszarów wiejskich regionu, a związanych z rozwojem współczesnego rolnictwa, urbanizacji, uprzemysłowienia i rekreacji.

W dziedzinie rolnictwa, pozostającego dla większości obszarów wiejskich regionu funkcją wiodącą, pozytywną dla środowiska kulturowego wsi rolę odegrać może teza o potrzebie "ekologizacji" gospodarki rolnej. Szczególnie ważne dla systemu osadnictwa wiejskiego są racjonalne granice koncentracji produkcji rolnej. Istnieje tu niewątpliwa zbieżność interesów, której nie można zignorować: zarówno dla rolnictwa, jak i dla związanego z nim środowiska kulturowego wsi warunkiem przetrwania i rozwoju jest utrzymanie stanu równowagi środowiska przyrodniczego.

Obecne tendencje rozwoju gospodarki rolnej rzucają także nowe światło na problem koncentracji osadnictwa. Jakkolwiek teza o celowości koncentracji osadnictwa wiejskiego pozostaje aktualna jako ogólna zasada polityki przestrzennej, to jednak rozwój niektórych struktur organizacyjnych produkcji rolnej w rodzaju specjalistycznych indywidualnych gospodarstw rolnych wymagać wręcz będzie dekoncentra-

cji siedlisk ze względów środowiskowych /produkcja zwierzęca/, a tym samym przetrwania pewnych form osadnictwa rozproszonego.

Obserwacja tendencji zarysowujących się w toku procesu urbanizacji każe zwrócić uwagę na pozytywne aspekty wspomnianego już zjawiska ruralizacji. Geneza tego zjawiska wiąże się w dużym stopniu z preferencją środowiska mieszkaniowego o cechach wiejskiego środowiska kulturowego. Wydaje się, że przemyślane ukierunkowanie tego nowego zapotrzebowania społecznego stwarza możliwość przywrócenia ładu przestrzennego na obszarach strefy podmiejskiej aglomeracji gdańskiej, a zwłaszcza rewaloryzacji i adaptacji wartościowych zasobów wiejskiego środowiska kulturowego. Rozmiary zjawiska ruralizacji wymagają jednak z jednej strony kompleksowego ujęcia przestrzennego, z drugiej zaś zrozumienia wrażliwości środowiska kulturowego wsi w zderzeniu z masowymi procesami przeobrażeń przestrzennych.

Bez wątplenia do najtrudniejszych zagadnień zagospodarowania przestrzennego regionu należy problem przemysłu i jego konfliktu z innymi funkcjami. Wyjątkową wprost szansę podjęcia próby pogodzenia potrzeb rozwoju przemysłu z wymaganiami rolnictwa oraz ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego wsi mogłaby stanowić realizacja programu "Wisła", pod warunkiem autentycznie wszechstronnego ujęcia tego problemu zarówno od strony naukowo-badawczej, jak i techniczno-realizacyjnej.

Niemniej trudnym problemem dla gospodarki przestrzennej regionu gdańskiego jest - z uwagi na swą dynamikę i żywiołowość - proces rozwoju masowej rekreacji. Jego związek ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym wsi jest tak oczywisty, że wydaje się rzeczą niewiarygodną jak dalece zaprzepaszczone są możliwości wprzęgnięcia funkcji rekreacyjnej w proces racjonalnego zagospodarowania prze-

strzennego obszarów wiejskich, a zwłaszcza wykorzystania walorów ich środowiska kulturowego. Wydaje się, że do kluczowych zagadnień należy tu pokonanie bariery pewnych stereotypów planowania i realizacji zagospodarowania rekreacyjnego, ignorujących specyficzną wartość przestrzenną środowiska kulturowego wsi. Przewyciężenie tej bariery wymaga między innymi koordynacji i integracji planowania, i realizacji osadnictwa rekreacyjnego z procesem rozwoju i przekształceń osadnictwa wiejskiego. Szczególna szansa kryje się tu w rozwoju zjawiska tzw. drugiego domu, stwarzając możliwości rewaloryzacji i adaptacji wartościowych zasobów środowiska kulturowego wsi od pojedynczego obiektu aż do zespołu osadniczego. Rozpatrując związek osadnictwa rekreacyjnego z systemem osadnictwa wiejskiego, należy wyraźnie podkreślić, że problem stopnia koncentracji osadnictwa rekreacyjnego jest związany nie tylko z dopuszczalną chłonnością rekreacyjną środowiska naturalnego, ale winien być rozpatrywany także z uwzględnieniem swego rodzaju wytrzymałości środowiska kulturowego wsi, będącej wypadkową wymogów krajobrazowych, skali osiedla, jego kompozycji, charakteru zabudowy itp. Kształtowanie standardowych aglomeracji rekreacyjnych jest zaprzeczeniem takiego sposobu myślenia.

Na marginesie opisanych tu głównych funkcji kształtujących obszary wiejskie regionu i stwarzanych przez nie konfliktów środowiskowych powstaje nowa funkcja tych obszarów; jest nią funkcja kształtowania i utrzymywania stanu równowagi środowiska przyrodniczego regionu. Jej załączkiem stało się tworzenie parków narodowych, parków krajobrazowych, czy stref ochronnych, mających charakter "wyspowych" działań ochronnych. Dziś istnieje potrzeba przejścia od działań selektywnych do całościowego ujęcia problemu i to w szerszym niż skala regionalna wymiarze. Ważnym, jak sędzę, krokiem w kierunku komplekso-

wego ujęcia zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich regionu winno być rozpatrywanie środowiska przyrodniczego i środowiska kulturowego wsi jako jednego złożonego zespołu problemowego, stanowiącego w ujęciu przestrzennym system przyrodniczo-kulturowy.

x x x

Przedstawione tu zagadnienia zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich, z uwzględnieniem problematyki środowiska kulturowego wsi, związane były z obserwacją konkretnych sytuacji dotyczących regionu gdańskiego. Wydaje się jednak, że wiele z nich ma charakter bardziej powszechny i - choć przedwczesne byłoby pochapne ich uogólnianie - mogą one stanowić materiał porównawczy dla sytuacji spotykanych w regionach o zbliżonym kierunku i stopniu zaawansowania procesów przekształceń obszarów wiejskich. Wynikające z ich analizy wnioski sformułować można następująco:

- problem środowiska kulturowego wsi wymaga, z uwagi na zakres przestrzenny jego uwarunkowań, poszukiwania rozwiązań w skali regionalnej;

- środowisko kulturowe wsi należy rozpatrywać w ścisłym powiązaniu przestrzennym ze środowiskiem przyrodniczym jako swego rodzaju system przyrodniczo-kulturowy;

- należy w większym stopniu wykorzystywać zagospodarowanie przestrzenne obszarów wiejskich jako instrument aktywnej ochrony ich środowiska kulturowego.

Andrzej Baranowski

PROBLEM OF CULTURAL ENVIRONMENT OF VILLAGE IN THE PROCESS OF
TRANSFORMATION OF RURAL AREAS ON AN EXAMPLE OF THE GDAŃSK REGION

S u m m a r y

The specificity of cultural environment of village as well as social, historical and spatial values connected therewith constitute its organic connection with the natural environment. Disturbance of this connection results in a considerable threat to the cultural environment of village and its functions in forming stable socio-cultural connections with the indigenous natural environment. Processes of transformation of the cultural environment of villages in the Gdańsk region are characterized by an unfavourable effect of many factors connected with the hitherto trends and forms of the agriculture development, industrialization and urbanization processes and of the massy recreation development. These phenomena are not of the character of an objective necessity; they result from a spontaneous character of transformation of rural areas and from faulty concepts of their management.

The strategy of actions should aim at ensuring the control of the above processes and at using those from among their factors, which could contribute to protection and preservation of continuity of the cultural environment of village. To the above factors those should be assigned, which tend to "ecologization" of agriculture, as well as new tendencies in the development of urbanization, rural colonization and recreation on rural areas and the need of forming a general ecological equilibrium of a strongly urbanized and industrialized region. Use of these factors for protection of the cultural environment of village should occur by means of reasonable spatial management of rural areas, taking into consideration close connections of the cultural with the natural environment as well as its regional protection and formation conditions.

Анджей Барановски

ПРОБЛЕМА СЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ В ПРОЦЕССЕ
ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СЕЛЬСКИХ ПЛОЩАДЕЙ НА ПРИМЕРЕ ГДАНСКОГО
РЕГИОНА

Р е з ю м е

Специфичность сельской культурной среды и связанных с ней социальных, исторических и пространственных ценностей является ее органическая связь с природной средой. Нарушение этой связи приводит к возникновению значительных угроз для сельской культурной среды и ее функций в образовании устойчивых социально-культурных связей с местной природной средой. Процессы преобразования культурной среды сел Гданьского региона характеризуются неблагоприятным воздействием многих факторов связанных с существующими до сих пор направлениями и формами развития сельского хозяйства, процессами индустриализации и урбанизации, а также развитием массового отдыха. Указанные явления не носят признаков объективной необходимости; они связаны со стихийным преобразованием сельских площадей и с неправильными концепциями их освоения.

Стратегия действий должна быть направлена на обеспечение контроля этих процессов и использования среды их факторов тех, которые могут содействовать охране и обеспечению непрерывности сельскохозяйственной культурной среды. К этим факторам следует причислять м.пр. те, которые направлены на "экологизацию" сельского хозяйства, а также новые тенденции в развитии урбанизации, сельской колонизации и рекреации на сельских площадях, равно как и потребности обеспечения общего экологического равновесия в сильно урбанизованном и индустриализованном регионе.

Исследования указанных факторов для охраны сельской культурной среды должны происходить путем рационального пространственного освоения сельских площадей, с учетом тесных связей культурной и природной среды, а также региональных условий их охраны и формирования.